

Claus Rønlevs bibliotek

Denne søgbare PDF-fil er downloadet fra min personlige hjemmeside www.ronlev.dk.

Digitaliseret efter aftale med Selskabet for Danmarks Kirkehistorie. PDF-filen er kun til ikke kommercielt brug.

Besøg www.ronlev.dk. Måske er der andre af mine mange tusinde artikler og scannede bøger, der har interesse.

Mange venlige hilsener

Claus Rønlev

Kirke
historiske
samlinger
1971

*Udgivet af Selskabet
for Danmarks Kirkehistorie
under redaktion af
Niels Knud Andersen
Leif Grane
Martin Schwarz Lausten*

G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN

Frederik August Hertz

Lægprædikant og socialist

Af *Arne Pedersen*

De religiøse grupper, der omkring 1853 begyndte Indre Missions virksomhed, kom især fra de laveste sociale lag; en del af dem var vakt gennem grundtvigianismen, men den største del kunne ikke finde sig tilfreds i den glade grundtvigianisme, fordi deres livsvilkår var alt andet end glade. Hos flere vakte fra denne kreds fandt Søren Kierkegaards kritik af den officielle kirke og dens præsteskab derfor også grobund. Kierkegaards angreb kunne ses fra et socialt synspunkt, og de folk, der boede i København, kendte kun kirkens præster som officielle embedsmænd. Kirken havde ikke megen kontakt med befolkningen, idet alle dens forretninger ordnedes af kordegnene. Præstens løn bestod for en stor del af betaling for kirkelige handlinger, og man fik service alt efter, hvor meget man kunne betale. Kierkegaards motiv var ikke socialt, men kristeligt; han krævede den indrømmelse, at den officielle kirke ikke efterfulgte Ny Testaments kristendom. Uden at Kierkegård var klar over det, skabte hans kritik et grundlag for et socialt angreb på den danske folkekirke, men først optog en del af det vakte lægfolk kritikken og anvendte den til et socialt-religiøst angreb på kirken, da de i stærke vendinger beskyldte præsterne for at tage penge for hellige handlinger og derved besudle dem[1].

Bedst kendt blandt de vakte er gartner N. Johansen[2] og lærer M. A. Sommer[3]; begge havde forbindelse med Fr. A. Hertz og fik betydning for hans udvikling. Hertz er født 1833, dato

[1] Se f.eks. P. P. Jørgensen: H. P. Kofoed-Hansen, 1920, 488. P. G. Lindhardt: Søren Kierkegaards angreb på Folkekirken, 1955.

[2] Om Niels Johansen, se Dansk Teologisk Tidsskrift, 1948, 213 ff. Poul Holt: Indre Missions Historie 1861–1961, 1961, 79 ff. 93 ff. 134 ff. 146 ff.

[3] Om M. A. Sommer, se Emil Larsen: Mogens Abraham Sommer, 1963. Poul Holt: a.s. 146. Dansk Teologisk Tidsskrift, 1948, 176.

og sted har jeg ikke kunnet finde, men 1853 blev han udlært som malersvend i Roskilde[4]. Kort efter må han være flyttet til Københavns-området og have bosat sig som svend eller mester i Sundbyvester på Amager. Hvordan han fik forbindelse med Indre Mission vides ikke, men fortegnelser i Indre Missions Tidende over missionærens rejseruter viser, at den grundtvigsk påvirkede indremissionær J. Larsen på en af sine ture 1858 har aflagt besøg hos Hertz på Amager[5].

Hertz var på dette tidspunkt selv grundtvigianer, og 1857 spurgte han i N. Johansens blad, Brevbærer, hvor pastor Grundtvig havde brugt udtrykket »sniksnak« i en af sine salmer[6]. Han fik dog intet svar, men året efter tvang hans religiøse interesse ham ud i offentligheden; måske var J. Larsen hans forbillede, i hvert fald siger N. Johansen, at Hertz kalder sig missionær og holder indre-missionsmøder hver søndag i Pilestræde 10. N. Johansen var imod Hertz' virksomhed og kritiserede, at han havde taget den op på eget initiativ. Hertz tog i skarpe vendinger til genmæle: »Under Gud den hellig Aands Vejledning, og efter at have raadført mig med mine nærmeste Venner har jeg besluttet med Guds Bistand at benytte ugentlig nogle faa Timer til at vidne om Sandheden«. Hertz vidste godt, at han ikke var god nok, at hans hjerte var syndigt, men han ventede ikke opposition fra N. Johansen og hans Brevbærer, »snarere fra Pluraliteten af de Godtfolk, som en vis Mand kaldte uden Omsvøb for Menneskeædere og som jeg kalder for de examinerede Christne, der indbilde sig at have Privilegium paa Sandhedens Forkyndelse, betragtede med Mistro Enhver der fører et christeligt Vidnesbyrd i den offentlige Forsamling, uden dertil et foregaaende Studium ved Universitetet at være ordentlig ordineret og beskikket; dog hvor Herrens Aand er, der er Frihed, og min Frihed i Herren haaber jeg ikke nogen med fuld Ret skal gøre mig stridig«[7]. N. Johansen lod sig dog ikke så let besnakke, men skrev, at man måtte have en forening eller en gruppe mennesker til at kalde sig, for at kunne bruge titlen missionær, og desuden beskylder han Hertz for hovmod, thi selv om han har opgivet at bruge missionærtitlen over

[4] Oluf Bertold: Pionerer, 1938, 154.

[5] Indre Missions Tidende, 1858 nr. 10.

[6] N. Johansen: Brevbærer mellem Christne, 1857, nr. 22.

[7] sst. 1858, nr. 5 og 7.

for ham, så benytter han den dog stadig i annoncer. Hertz svarede, at Herren var tømmermand, Peter fisker og Paulus teltmager, så han var udmærket tilfreds med at være missionær og beholde sit daglige arbejde. Indlægget sluttede med at citere Grundtvigs: Jeg ved et lille Himmerig. N. Johansen tog tråden op her og citerede Brorsons: »her skal du være i daglig Kamp og Strid, der skal du bære din Krans til evig Tid«; og bad Hertz standse et »Øjeblik« og tænke over sagen[8].

Hertz tog sig ikke af N. Johansens advarsler, tværtimod udvidede han sin virksomhed og dannede 1859 et lille selvstændigt, religiøst samfund: Apostolsk christelig Menighedssamfund, hvis medlemmer alle var grundtvigsk påvirkede »paa en nær af Blædels«. M.h.t. barsedåben stod det frit, hvilken stilling man ville indtage, men enhver, der ville være medlem, skulle udmelde sig af »Statskirken«, og bekende sig til den apostolske trosbekendelse. Dåben var genfødselsens bad, og den hellige nadver var Herrens kød og blod, og det gav »Løvemod« og glædebankende Hjertes til at leve i Verdens Fare«. Samfundet ønskede gerne en udtrådt præst til at forvalte sakramenterne, men indtil videre valgtes en af brødrene dertil. Børn af samfundet måtte ikke få religionsundervisning i de offentlige skoler, men kunne deltage i samfundets nadver, når de bekendte den troendes pagts dåb. Der måtte være lydighed på disse punkter, ellers kunne kirketugten udelukke fra nadveren. Såvel grundtvigianismen som Kierkegaard er let genkendelige i bekendelsens formulering. Det lille samfund havde kun ti medlemmer, og deres bekendelse var underskrevet af Hertz, Amager, en skomagersvend Carlsen, Kbhvn., og kurvemager J. J. Bülow, Nørrebro. Alle stammede fra håndværkerklassen, boede på broerne og var fattige og uanselige mænd[9]. Senere tilføjedes, at den præst, som skulle betjene samfundet, der nu var vokset til 11 medlemmer, ikke blot skulle fratræde sit embede, men også fragå »Statskirkens« dogmer[10]. Hertz begyndte fra nu af at udvikle et had til præster, tydelig påvirket af Kierkegaards kritik, og han henviser direkte i en artikel i Øre-Sund til Øjeblikket nr. 2 og 8. Han anklager præsterne

[8] sst. 1858, nr. 8.

[9] N. Johansen: Brevbærer, 1859, nr. 4 og 5. Om Blædels vækkelsesvirksomhed, se: W. Hjort: N. G. Blædel, 1881, 72 ff. 115.

[10] Brevbærer, 1859, nr. 7.

for al den elendighed, de med deres »Statskirke«, deres officielle kristendom gennem tiderne, har forvoldt; de bærer skylden for den ulydighed og død, der raser i samfundsklasserne. Og han slutter: »Herren erklærer Eder Krig, og vi, som I saalænge har bedraget, vi ville ogsaa i Herrens Navn Krig, ja Krig mod Eder paa Liv og Død. Det skee!«[11].

Hertz' samfund bestod kun kort, for just som det blev oprettet, kom M. A. Sommer til København og tog, om man så kan sige, byen med storm. Den menighed, han fik oprettet, slugte både Hertz og Bülow; de blev udnævnt til menighedsældste og skulle uddele nadveren, når Sommer var på sine togter rundt i landet[12].

Sommer var en urolig og ubeständig sjæl, der ikke kunne holde sammen på de menigheder, han fik oprettet. Efter kort tids virksomhed i København nærmede han sig i overmod det, N. Johansen hos Hertz kaldte hovmod, en syndfrihedslære; han påstod, at troende vel kan fejle, men ikke synde. Synder han alligevel, da korsfæster han Kristus og kan ikke mere få tilgivelse[13]. Sommer tog afstand fra enhver form for udvortes gudsdyrkelse, fra sakramenter og menighedsdannelse, og nedbrød dermed selv ethvert grundlag for sine menigheders beståen[14]. Desuden fornægtede han treenigheden, så hans kætterier, også i forhold til det, Hertz' lille samfund opstillede som trosregel, var tydelige[15]. Der opstod derpå voldsomme stridigheder, under hvilke Øre-Sunds redaktør, P. C. Koch, og N. Johansen undsagde Sommers vranglære[16]. Menighederne splittedes, kurvemager Bülow, forhenværende »ældste« i Sommers menighed og medstifter af Hertz' samfund, faldt fra og kritiserede Sommers lære[17]. Hertz så dog anderledes på sagen, han fulgte Sommer i tykt og tyndt. I Øre-Sund skriver han, at den kritik, der har rejst sig mod Sommers syndfrihedslære, synes at komme, se og sejre, men han kan ikke godtage den, ja mener endog, at der vil komme ting for dagen

[11] P. C. Koch: Øre-Sund, 1859, nr. 8.

[12] Brevbærer, 1859, nr. 16 og 18. P. C. Koch: Øre-Sund, 1857, nr. 4 og 1858 nr. 40.

[13] sst. 1858, nr. 51; 1859, nr. 17. M. A. Sommer: Pilegrimen, 1859, nr. 2.

[14] Øre-Sund, 1859, nr. 17. Pilegrimen, 1860, nr. 19.

[15] sst. 1859, nr. 7. Sommer skrev i sit eget blad under pseudonym for at vise, at »andre« har samme tanker som han selv, jvf. Øre-Sund, 1859, nr. 48.

[16] sst. 1859, nr. 29, 40, 42, 45, 48, 53. Brevbærer, 1859, nr. 16–20.

[17] Øre-Sund, 1860, nr. 2.

til endnu større »Confussion« for alt, hvad der ellers gælder for sund teologi i kristenheden. Han undrer sig over, at fuldkommenhedslæren spottes og forbandes blandt alle åndelige. Skylden herfor ligger i de kristnes halten til begge sider, da de, for at udjævne modsætningen, kun taler om fuldkommenhed i art, men ikke i grad, i kvalitet, ikke i kvantitet, i beskaffenhed, ikke i udvikling. Vi, der har forstand på den kostelige perle, vil bevare den, og Herren bekræfter dette: »Vorder Fuldkomne som Eders himmelske Fader er Fuldkommen«; selvom han siger, at det sker først i himlen, fortsætter han dog straks med et citat fra Johannes: »Hvad, der er født af Gud, synder ikke, og kan ikke synde, fordi hans Sæd bliver i ham«. Dette er en uimodståelig spore til at afstå fra al synd, så man kan leve uden frygt, da den fuldkomne kærlighed driver frygten ud[18]. Sommers lære om fuldkommenhed medførte, som så ofte hvor sådanne tanker har fået indpas, opløsning af det normale moral mønster på det seksuelle og ægteskabelige område. Sommers lære lå meget nær mormonismens lære om flerkoneri. Selvfølgelig kom striden om Sommers vranglære også til at dreje sig om dette nye kætteri, og debatten blev åbnet med offentliggørelse af et brev fra G. A. Lammers, den norske præst, der havde ordineret Sommer, og som havde oprettet menigheder i lighed med Sommers. Lammers tog afstand fra Sommers vranglære, især læren om fuldkommenhed, thi en sådan lære ville medføre, at man i »Kjødets kan omgaaes, hvem man vil«. Lammers hævder, at Sommer er på vej ud i mormonisme, og derved »stifte de Kjødets Evangelium for de Rige, som staar i den grelleste Modsætning til, hvad de ellers lære om Frihed, Lighed og Brodersind«[19]. Lammers havde fået besked om dette nye kætteri fra en af de ældste i den sjællandske menighed, Lars P. Møller, fra en brevskriver i Haderslev og igennem et svensk tidsskrift, hvor en forhenværende svensk præst, Åkerlund, offentliggør et brev, Sommer skrev for at få lov til at oversætte Åkerlunds bøger til dansk[20]. Her skrev Sommer, at han er ven med

[18] Øre-Sund, 1859, nr. 40.

[19] sst. 1860, nr. 10; afskrift fra Lammers menighedsblad, januar.

[20] Brevet findes i et svensk tidsskrift: *Nya Tiden*, og er dateret 29. oktober 1859. Det har desværre været umuligt at få nøjere angivelse af tidsskriftets årgang og nr.; jeg har mine oplysninger fra en xerokopi fra Det kgl. Bibliotek, Stockholm. *Nya Tiden*, 1859–60. Sommer havde givet sin første kone løbepas 1859, ifølge P. C. Koch havde Sommer hele skylden for det bristede ægteskab, E. Larsen: a.s. 148. Lammers citerer Sommers brev fra *Nya Tiden* i sit blad for februar 1860.

missionær M-d, men at de ser forskelligt på meget, og at M-d angriber ham i bladet Øre-Sund; især er de uenige om ægteskabet, som den »kjære Mand« ikke ved noget om, han ved ikke, at det er en »heel werdslig privat Christendommen ganske uvedkommende Sag, enten en Mand bliwer enig med en, to eller flere Hustruer at leve med. Han forstaer icke Herrens Ord i 2. Samuel 12:8, förstod han dette, så faldt han ikke i Forargelsen« (Sommer forsøger at skrive svensk). I sit svar siger Åkerlund, at det er trist, man angriber mormonerne på grund af deres polygami, for det er det eneste lærepunkt, hvor de er usårlige[21].

Sommer forsvarede sig bravt mod de angreb, der blev rettet mod ham fra tidligere medarbejdere. Han henviste til Luther, der ikke fandt det forargeligt, at en mand havde flere koner, og ville dog overfor kristenhedens horehuse påstå, at patriarkernes livsmåde var et sandt mønster[22]. Lammers mener, at Sommer i sit forsvar omgås bibelcitater med stor letsindighed, og skriver, at man har måttet udelukke mange af de norske menigheder på grund af usædelighed[23]. Sommer søgte at sno sig fra sit indlæg i Nya Tiden ved at hævde, at han ikke havde tænkt, at brevet skulle offentliggøres[24]. Men følgen blev altså et endeligt brud mellem Lammers og Sommer, og mellem P. C. Koch, N. Johansen og Sommer; derefter opløstes menighederne. Sommer standsede Pilegrimen og søgte at skabe nyt røre om sig i provinsen[25].

Hertz lod ikke høre fra sig, men hans virksomhed kan spores ad anden vej. N. Johansen skriver, at han blev mormon, sandsynligvis påvirket af Sommers lære; det har dog ikke været muligt at finde dokumentation for denne oplysning[26]. Hertz afviser

[21] Nya Tiden, xerokopien.

[22] Øre-Sund, 1860, nr. 10. Pilegrimen, 1860, nr. 22.

[23] Øre-Sund, 1860, nr. 11, Lammers menighedsblad for april og maj.

[24] Pilegrimen, 1860, nr. 22.

[25] Øre-Sund, 1860, nr. 13.

[26] N. Johansen: Et offentligt brev til Hr. L. Pio om Socialisme og Religion, 1877, 9. I mormonbladet Skandinaviens Stjerne (1857–80) fortælles, at adskillige blev ekskluderet hvert år, men kun én er nævnt ved navn, og han blev udelukket for hor og svindel i 1858; Hertz' virksomhed som mormon kan tidligst være begyndt omkr. 1860; han nævnes aldrig i bladet, men kan udmærket have været mormon alligevel, eftersom det kun rummer få oplysninger om Danmark (men des flere om Utah). – I kakkellovsrensere F. L. Zimmermanns lille pjece eller novelle, Jesus fandt ham, 1886, er Hertz uden tvivl model til hovedpersonen, fritænkeren og socialisten J. Lambertsen, der gennemløber nøjagtigt samme udvikling, som

dog aldrig Johansens beskyldninger, end ikke den der angår bedrageri overfor mormonsamfundet[27]. Hertz fortæller i sin korte selvbiografi fra 1887, at han kom ind i sekterisk virksomhed, men ikke, hvilken sekt han var medlem af. At det var mormonisme er altså mere end sandsynligt, og måske var det den nye tanke om flerkoneri, som skulle skabe større »Confussion« for kristenheden, end læren om fuldkommenhed[28].

Hertz deltog i krigen 1864; om krigen medvirkede til, at han blev fritænker, vides ikke[29], men ifl. N. Johansen skal han være blevet påvirket af et jødisk-rabbinsk skrift, Rabbi Jesuah, og fra dette skulle hans fritænkeriske udvikling have taget sit ud-spring[30]. Hertz skriver selv, at hans forbilleder i den fritænkeriske periode var mænd som Rousseau, Horrebow og H. C. Ørsted o.s.v. Han holdt sig i nogle år til en sammensat filosofi, en art panteisme, men blev endelig afgjort ateist, og nu var det revolutionsmændene, der begejstrede ham, især de mest radikale af 1793[31].

Vel udrustet, med et frit syn på det seksuelt-moralske både i og udenfor ægteskabet, med et socialt-kritisk syn på præster og »statskirke«, og med så megen selvstændighedsfølelse oparbejdet, at han turde stå frit, var Hertz særdeles velegnet til at tage del i den socialistiske bevægelse. Han meldte sig under den røde fane 1871; måske har han endda haft forbindelse med socialismen, medens han efter krigen gik på valsen i Tyskland[32]. I arbejdet for socialismen traf Hertz sin gamle ven, M. A. Sommer[33], der i sine erindringer skriver, at han opholdt sig i København,

N. Johansen beskriver vedrørende Hertz. Zimmermann og Hertz havde været socialister sammen, men havde bekæmpet hinanden på fritænkermøder, hvor Zimmermann altid forsvarede kristendommen. Zimmermann er uden tvivl forfatter til et af digtene i Hertz' tidsskrift, *Evangelisk Familie-Ven*, 1890, nr. 3.

[27] *Social-Demokraten*, 1877, 7/3.

[28] *Evangelisk Familie-Ven*, 1887, nr. 1. Et offentligt Brev til Hr. L. Pio, 9. Øre-Sund, 1859, nr. 48.

[29] O. Bertold: a.s., 154.

[30] Et offentligt Brev til Hr. L. Pio, 9.

[31] *Evangelisk Familie-Ven*, 1887, nr. 1, p. 5.

[32] O. Bertold: a.s. 154; således barber E. W. Klein, der var tysker; formand for det social-demokratiske parti 30/5, 1874-6/8, 1875. Snedker S. Pihl; formand 16/8, 1873-2/11, 1873. Pihl var officiel deltager i den internationale konference i Haag 1872, fordi han havde lært sprog, medens han gik på valsen.

[33] Sommer introduceres i partiet i *Socialisten*, 1871, nr. 11.

da det socialistiske røre begyndte, og »nu saa jeg at min Virksomhed egentlig havde været Socialisme i den reneste form, derfor var det mig en stor Glæde at hjælpe til«[34]. Sommer blandede idelig sine socialistiske og religiøse anskuelser sammen i sine agitationstaler; de var i reglen ligeså meget vækkelses- som politiske taler[35]; her var Hertz mere sober, han var jo fritænker, d.v.s. anerkendte nok en eller anden styrende magt i tilværelsen, men det behøvede ikke at være en guddommelig magt; først langt senere begyndte han at omtale sig selv som ateist. Hertz fik da også en meget længere levetid i det socialistiske parti end Sommer, der kun var med i 16 uger[36]. Sommer blev skubbet ud af en af lederne, P. Geleff, der vist følte sin stilling som medlem af bestyrelsen og som rejseagitator truet af den energiske prædikant[37]. Sommers stilling var meget stærk i Jylland, hvor så godt som hele den socialisme, der fandtes i de østjyske byer, havde sin baggrund i det religiøse røre, han tidligere havde vakt; dette må Geleff have erfaret, da han var på agitationsrejse her i slutningen af 1871[38].

[34] M. A. Sommer: *Stadier paa Livets Vej*, 1869–91, II, 52.

[35] *Socialisten*, 1871, nr. 11 og 20. *Aarhus Amtstidende*, 1871, 10/11, 18/11, 20/11. *Folkets Avis*, 1871, 20/12. *Dags Telegraf*, 1871, 13/12.

[36] *Stadier* II, 43.

[37] *Aalborg Posten*, 1872, 6/1, 20/1, 24/1, 27/1, 1/2, 5/2. *Aalborg Stiftstidende*, 1872, 20/1. *Socialisten*, 1872, nr. 4; dér meddeles, at Sommer skulle have udspremt det falske rygte om P. Geleff, at han ikke var medlem af Internationale. Tanken er ikke usandsynlig; Sommer anvendte alle midler for at opnå sine formål. Han benyttede sig ofte af uhæderlige metoder, se bl.a. det falske brev til P. C. Koch, Øre-Sund, 1860, nr. 21; og den falske signatur N.N. under brevet i *Pilegrimen*, 1859, nr. 7; samt et brev fra Chicago, 3/5, 1872 til den fængslede L. Pio, hvor Sommer påstår, at Pio havde påtænkt at starte en revolution den 5/5, 1872 (O. Bertold: a.s. 125 f.). Oplysningerne er falske, måske en hævnakt for at skade Pio. Uroen og fælledslaget opstod spontant efter førernes fængsling; der var i hvert fald intet forberedt, der underbygger Sommers påstand.

[38] Sommer infiltrerede afdelingen i Aarhus; han var sikkert korrespondent til Aarhus Amtstidende, hvis redaktør, Lars Bjørnbak, var medlem af Internationale. Socialismen i Aarhus var mere en afdeling af Bjørnbaks antigrunds- og venstreparti end en afdeling af Internationale, Aarhus Amtstidende, 1871, 13/12, 18/12, 19/12. Sommer og Bjørnbak optrådte også sammen på et møde i Aalborg, *Aalborg Posten*, 1872, 6/1. Flere af medlemmerne var præstehadere i lighed med Sommer, skarpest var skærslipper Johansen og murer F. Sørensen, Aarhus Amtstidende, 1872, 26/8, *Socialisten*, 1871, nr. 17. Bjørnbak bekæmpede også præsterne som statstjenestemænd, H. Jensen: Lars Bjørnbak, 1937, og Aarhus Amtstidende, 1872, 6/3, 12/3. Bjørnbaks stilling til den officielle kristen-

Sommer optrådte med megen bravour i sin korte glansperiode og havde ikke ringe succes som agitator; med Hertz var det anderledes. I december 1871 sammenkaldte han Københavns malere til et offentligt møde i dansesalonen Phønix; dog angav han ikke i annoncen, hvem indbyderen var, men alligevel mødte en talrig skare op. De fremmødte gav dog udtryk for deres undren over, hvem der vel var indbyder, og hvorfor man var sammenkaldt, og Sommer, der var til stede, meddelte, at malersvend Hertz stod bag mødet, men han var desværre ikke kommet endnu; derfor tog Sommer ordet og udtalte: at man var samlet for at kræve højere løn. »Saasntart imidlertid den morgenrøde Missionær Mogens Abraham Sommer havde holdt en af sine gode gamle Aftensangsprædikener, assisteret af en malersvend Hertz, faldt hele Menigheden pludselig fra! og en kraftig Bas intonerede »Dengang jeg drog afsted«, og hele Koret marcherede ud og lod den internationale Profet tilbage«[39]. Når dette forsøg faldt så

dom var dog mere positiv end Sommers, Aalborg Posten, 1871, 26/10; 1872, 6/11; og H. Jensen: a.s. 38.

I Aalborg var stillingen ikke meget anderledes, også her havde Sommer stor indflydelse. Kredsformand for Internationales afdeling var skibstømrer, Jørgen Weed-Fald, jvf. E. Tang Kristensen: Ole Weed-Fald, 1918, og Henry Petersen: Den baptistiske vækkelse i Nørrejylland, 1962. Weed-Fald havde udviklet en religiøs anskuelse meget lig Sommers og Hertz'. Fra at være baptist var han søgt til mormonerne, men blev også her skuffet; efter læsning af Kierkegaards Øjeblikke var han nået frem til næsten samme religiøse stadi som Sommers og Hertz', Jørgen Weed-Fald: Belysning af nogle af vore Dages uholdbare Trosbekendelser, 1855, 188. Sommer og Weed-Fald kendte også hinanden; de optrådte sammen med Bjørnbak på det før nævnte møde i Ålborg; Aarhus Amtstidende, 1872, 8/1. Man protesterede derfor også i Ålborg mod, at Sommer blev udelukket, men Geleff fastholdt sin handling, Aalborg Posten 1872, 20/1.

I Horsens var forholdene ikke meget anderledes end i Århus og Ålborg. Her var Møllebygger Chr. Johansen en af lederne, og hans interesse for religion lignede Sommers, Social-Demokraten 1874, 9/12; Horsens Avis, 1872, 13/5, 30/5. I Horsens rejste der sig også protester mod, at Sommer blev ekskluderet, Dags Telegraf, 1874, 16/12; O. Bertold: a.s. 177 ff. Aalborg Stiftstidende, 1871, 3/11; Aarhus Amtstidende, 1871, 26/10; Horsens Avis, 1871, 11/11; Randers Amtsavis, 1871, 26/10.

[39] Berlingske Tidende, 1871, 23/12; Dags Telegraf, 1871, 20/12; Folkets Avis, 1871, 20/12. Udtrykket »morgenrøde« hentyder til et blad, Sommer havde udgivet, og selvfølgelig til hans nuværende »røde« virke. Det lykkedes dog Hertz at starte en socialistisk fagforening for malere et par år efter. Hertz var sikkert ikke særlig agtet blandt sine fagfæller, han fik hverken posten som formand eller kasserer; han var mere interesseret i politiske og ideologiske spørgsmål, Socialisten, 1873, 10/1.

uheldigt ud, skyldtes det, at malerfaget fra laugenes tid havde en virksom og udmærket svendeforening, med både syge- og begravelseskasse, og den havde formået at skaffe lønforbedringer uden socialisternes hjælp[40]. Mødet medførte, at Hertz blev afskediget af sin mester, et ikke ualmindeligt resultat af virksom deltagelse i socialistisk agitation[41].

Internationales historie løb alt imens videre. Pio, Brix og Geleff blev arresteret og dømt for forsøg på oprør mod den danske stat og forhånelse af religionen, og Internationale blev forbudt[42]. Hertz var med i den gruppe, der stiftede den nye socialistorganisation Demokratisk Arbejderforening[43]; men mere interessant er det, at han var medlem af Den blandede Fagforening, stiftet den 18/12 1873[44], i løbet af 1874 antog den navnet »Broderbaandet«; det hentyder til, at man kun måtte deltage i foreningens møder, når man bar et bånd i knaphullet[45]. I denne forening, der havde mange træk af loge, opstod, da førerne havde fået deres dom, en sand dyrkelse af disse »Martyrer« og »Frelser«, desuden groede den tanke sig stærk, som havde spiret tidligere, at socialismen var den sande kristendom; den apokalyptiske undergangsstemning gav god næring til sådanne tanker[46]. I Broderbaandet samledes næsten alle de ledende »Pionerer«; her kom også de fleste af de ledere, der kom til efter førernes flugt. Blandt disse var handskemager P. Knudsen, i mange år partiets leder og stærkeste ideologiske kraft; også skomager C. Hørdum, en anden af de kommende ledere, var en hyppig gæst i Broder-

[40] Henry Bruun: Fagbevægelsens Historie indtil 1900 I, 1938, 173, 202 ff.

[41] Socialisten, 1872, 5/4.

[42] N. P. Sørensen: Uddrag af den i Socialistsagen befalede Defensors Indlæg for Arresterterne L. Pio, P. Geleff og H. Brix, 1873. G. Kringelbach: Socialisternes Sag, 1873. y.: Tvende Indlæg i Socialistsagen, 1873. Den sidste er skrevet af Pio og Geleff. Berlingske Tidende, 1873, 29/7, 5/8, 6/8, 15/8.

[43] Berlingske Tidende, 1871, 18/8, 22/9, 27/9. Folkets Avis, 1873, 18/8, 26/8, 29/9.

[44] Stiftet 18/12, 1873, opløst igen 6/11, 1874, jvf. Socialisten, 1873, 20/12.

[45] Om navnet »Broderbaandet«, se: Social-Demokraten, 1874, 2/7. Foreningen blev opløst 1874, Social-Demokraten, 1874, 10/11; der blev stiftet en ny blandet fagforening, men den blev rent politisk. Hertz var en tid formand for Broderbaandet, Folkets Avis, 1874, 10/5 og Sociale Studier i dansk Historie efter 1857, 1930, 46.

[46] Folkets Avis, 1873, 4/5, 22/9. Socialisten, 1871, 25/11; 1872, 21/4. Berlingske Tidende, 1871, 30/10.

båndet[47]. Hertz tog ivrigt del i kulten af »Førerne«; her fik hans religiøse gemyt afløb; her var nye »guder« at dyrke. Han blev således Pios hofsanger, og i adskillige velmente, ikke altid lige veldrejede, digte og viser hyldede han de elskede martyrer, således på Pios fødselsdag, 12/12 1873: »Var det sjunget for din Vugge, / Var det Skæbnens dunkle Bud, / At et Fængsel skulle lukke, / For din Idræt stolt og prud. / Har da Nornerne, de stærke – / Fast urokkeligt bestemt: / Naar med Held han bedst kan virke, / Skal han vorde gemt og glemt?«

I Hertz' digte smelter kristendom, førerkult og eskatologisk håb for socialismen sammen til en enhed, f.eks. i digtet Pinsefesten: »Hvor skønt, naar Broderlighedens Aand / Var udgydt over Samfunds Klynge, / Naar Tvedragts-Sæden og Trældoms Baand / Ej mere skulde Borger tyngte, / Da havde vi Pinse over Land, / Kun en lyksalig og frigjort Stand«. / – »Hvor er den Læge saa vis og stor, / Som læger Samfundets Sot til Døden, / Som bringer Frelse, hvor Armod bor, / Som Dag forkynder i Morgenrøden, / Som mildt bevæger det haarde Sind, / Saa Ret og Kærlighed ledes ind«.

I digtet fra arbejdernes grundlovsfest 1874 smelter håb, tro og kærlighed sammen med krav om frihed, retfærdighed og broderskab: »Det Haab, som tit begejstret har, / Saa mangen hjemlig Sanger. / Det Haab at Tidens fylde har, / Den Frihed vi forlanger. / Det Haab skal spire i vort Bryst, / Det nære skal vort Mod vor Lyst, / Det krones skal med Hæder. / – Vor Tro paa Folkets frie Ret / Og Sandheds visse Sejer, / Den Tro skal gøre Kampen let, / En Grundvold stærk vi ejer; / Med Tidens Aand i Pagt vi staar. / – En frodig Vækst, med tidlig Vaar, / Trods Modstand – den os bringer. / – Vor Kærlighed sin Prøve staar, / Med Brødres Vel for Øje, / At lindre Armod's tunge Kaar / Og stolte Hjerter bøje; / Vi elsker dem, som trofast stod, i Kampens Stund med Kraft og Mod, / Som Fængselets Kval maa lide«. /

Digtet til førernes pris på årsdagen for deres fængsling er fyldt med reminiscenser fra kristelige, pietistiske sange og af det eskatologiske håb for socialismen: »Uforfærdet frem i Marken, / Mænd og Brødre svigter ej, / Duen flyver ud fra Arken. / Snart vi finder sikker Vej. / Mørket snart og Tyranniet / Vige maa for Lysets

[47] L. Toucher, S. Pihl, C. Hørdum. Om alle disse, se Bertold: a.s. 156, 154, 163, 165 ff. Om P. Knudsen, se: A. C. Meyer: P. Knudsen, 1916, 16 f.

Straaler. / Gennem Blodets Daab befriet / Aldrig mer vi Lænken taaler.« /

Digtene var ikke den store poesi, men stærke agitations- og slagsange, fremført i et religiøst sprog, som arbejderne kunne forstå[48].

Det var også Hertz, der en pinsemorgen førte de socialistiske tropper ud til Vridsløse, hvor de tog opstilling i nærheden af fængselet og håbede, at vinden ville bære deres slagsange ind til de elskede førere[49]. 1874 var Hertz taler ved flere socialistiske møder; foruden at kræve Pio, Brix og Geleff løsladt talte han om sociale krav: hjælp fra det offentlige under sygdom, alderdom og arbejdsløshed uden tab af de borgerlige rettigheder[50]. Samme år gik den ene af Socialistens ejere fallit. Hertz købte hans halvdel af avisen for 5 rigsdaler, og blev enig med den anden udgiver om at standse bladet. Den ny avis fik navnet Social-Demokraten, og A. Mundbjerg blev redaktør[51].

I Social-Demokraten blev Hertz 1874 anbefalet til at agitere for socialismen i Jyllands største byer. Da Hertz var kommet til Jylland, indløb der i rask tempo rejsebrev fra ham; han stod nu på højden af sin virksomhed i det socialistiske parti. Ved det møde, Hertz foranstaltede i Horsens, var der 400 til stede, og han talte selv om socialismens oprindelse og fremtid. De undertrykte folks følelse af retfærdighed viste, at socialismens grundvold var af en så umådelig, ja »guddommelig« beskaffenhed, at dens virksomhed måtte være ustandselig, og dens mål sikkert som jordens løb om solen, begrundet i arbejdnernes trang til frihed. Han opfordrede arbejderne til at slutte sig sammen, ikke bøje sig, men afslå nådegaver og forlange ret. Derefter sagde møllebygger Johansen, at arbejderne fortjente langt mere navn af kristne end storborgerne, fordi de var ydmyge. Storborgerne burde melde sig ud af kirken og opgive deres hykleri. Til sidst lød der et leve for de opofrende førere, og man sang Proletarenes Vise og Socialisternes March. Igen spøjte skæbnen og det guddommelige hos Hertz; Johansen fulgte den linie, der var så almindelig blandt socialister i disse år. Fra Horsens tog Hertz til

[48] Socialisten, 1873, 12/12. Social-Demokraten, 1874, 24/5, 5/6, 14/8.

[49] Dags Telegraf, 1874, 27/5.

[50] sst. 1874, 5/5. Folkets Avis, 1874, 5/5. Dags Telegraf, 1874, 7/6, sst. 22/9.

[51] sst. 1874, 10/5, 11/5. Folkets Avis, 1874, 10/5.

Fredericia og Kolding og holdt møder. På Pios fødselsdag var Hertz igen i Horsens, og han var rigtig i sit es; salen var pyntet med granguirlander og transparenter og billeder af Pio. Hertz læste en selvdigtet prolog og talte om førernes betydning for de danske arbejdere. Det samme gentog sig ved et møde den følgende dag i Aarhus. Herfra tog han nordpå til Randers, Aalborg og Hjørring, ingen af stederne havde han særlig succes[52]. Efter jul var Hertz påny i Jylland, og adskillige gange opfordrede han ligesom på sidste turné folk til at stemme på Venstre ved de forestående valg. Han fornyede altså det samarbejde med Bjørnbak, som Geleff havde søgt at sprænge i 1871[53]. Men på denne tur rejste Hertz uden partiets officielle autorisation som agitator, københavnermedlemmerne var blevet vrede, sikkert på grund af den lidt for stærke fraternisering med Venstre[54]. Når det gode forhold til partiet ikke sprængtes, skyldtes det nok den positive holdning Hertz altid havde vist de fængslede førere, der nu var blevet frigivet[55]. I april 1875 blev Pio, Brix og Geleff benådet på kongens fødselsdag, Pio og Brix var syge, og man frygtede, at de skulle dø, såfremt man opretholdt fængslingen; man ønskede ikke mere martyrdyrkelse end den, der allerede var skabt[56].

Pio kom, da han om sommeren selv havde overtaget ledelsen, hurtigt i klammeri med flere af de ledere, der havde taget deres tårn i bestyrelsen, medens han selv var fængslet. Men Hertz bevarede venskabet med Pio, Brix og Geleff; han var vel også bundet af at være den ledende i hele den førerkult, der var opstået under førernes fængsling; han havde dyrket dem næsten som guder og kunne derfor dårligt tillade sig at falde fra[57]. Hertz deltog med Pio og Geleff i flere agitationsrejser på Sjælland i 1876. Under disse møder indløb der så talrige interpellationer, at det oversteg, hvad Hertz havde lyst til at besvare,

[52] Social-Demokraten, 1874, 28/11, 8/12, 9/12, 12/12, 13/12, 15/12, 17/12.

[53] sst. 1875, 28/1, 18/3. Aarhus Amtstidende, 1875, 18/1, 10/2, 1/3. Randers Amtsavis, 1872, 19/1, 15/2. Thomas Larsen: En Gennembrudstid II. 1921, 352.

[54] Aarhus Amtstidende, 1875, 15/2. Social-Demokraten, 1875, 16/1.

[55] sst. 1875, 1/4.

[56] L. Pio: Erindringer, 1877, 72.

[57] Social-Demokraten, 1875, 5/10, 19/10; 1876, 20/5. O. Bertold, a.s. 163. E. W. Klein: Socialismen og dens Ledere, 1877. H. Bruun: Den faglige Arbejderbevægelse I, 1938, 225 ff.

og han afviste dem med, at han ikke var med for at give underholdning i en aftenskole[58].

I sommeren 1876 holdtes den første socialistiske storkongres herhjemme – Gimle Kongressen –, hvor partiets fremtid og ny organisering skulle drøftes. Pio søgte at vinde sin gamle position som enevældig »stormester« tilbage, men forgæves. De folk, som var kommet til, mens Pio var borte, fik deres chance for at komme til tops, skønt der ikke på selve kongressen var noget større flertal for det[59]. Kort efter nedlagde Pio sine hverv og trak sig ud af arbejdet [60].

Hertz mistede efter førernes fald meget af sin indflydelse, hans ledende stilling i førerkulten gav nu bagslag; men just på denne tid fik han andre jern i ilden. 1876 stiftedes nemlig en folkelig fritænkerbevægelse; på det stiftende møde var A. Winther dirigent, og de love, der blev fremlagt på mødet, havde Hertz til fader. I loven for foreningen stod, at man ved at være medlem forpligtede sig til at bekæmpe tanken om en personlig Gud, om Jesus som hans søn og om evigt liv. Disse kristelige dogmer skulle bekæmpes, fordi de stod fornuften imod, og fordi videnskaben ikke kunne anerkende dem. Religionen var en svøbe; den stod på reaktionens side og vandt aldrig mennesker i kraft af overbevisning, men kun ved traditionel overtalelse og hykleri, uklarehed i tanken etc. Foreningen ville virke for, at folk skulle melde sig ud af folkekirken og nægte at deltage i de kirkelige ceremonier. Oplysning skulle være det bærende element i foreningen. På mødet opponerede N. Johansen, men A. Winther og Hertz gendrev hans »hårdttrukne« brug af ordet fritænker; Hertz mindede om, at han for 20 år siden havde været ligeså stokreligiøs som Johansen nu, men var kommet til en fornuftigere overbevisning. Foreningens program blev derefter vedtaget[61]. Johansen havde ikke ændret sit syn på Hertz i de mellemliggende 20 år; det ses af et åbent brev til Pio; heri kritiserede Johansen, at partiet kunne bruge en mand som Hertz, der havde vandret igennem så

[58] Social-Demokraten, 1876, 1/2. Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmålets historie, 1864–1900, 1931, 97. Folkets Avis, 1875, 23/9; 1876, 6/3.

[59] Fyens Stiftetidende, 1876, 10/6, 12/6, 14/6, 16/6. Social-Demokraten, 1876, 8/6, 11/6.

[60] Fyens Stiftetidende, 1877, 20/2.

[61] Social-Demokraten, 1876, 6/10. – Om A. Winther, se: I. I. Ipsen: En Utopists Historie, 1926, 79 ff.

mange religiøse retninger; men ham selv havde man ikke kunnet bruge, for han havde aldrig villet deltage i religiøs forgudelse af førerne og havde ikke villet fordreje referater, så de passede til Social-Demokratens opfattelse, mens Hertz villigt var gået ind herpå [62]. Social-Demokraten skrev i sin anmeldelse, at den ikke kunne gå ind på Johansens angreb på Hertz og fritænkerforeningen; det måtte blive en privat sag mellem Hertz og Johansen. Socialismen må principielt bekæmpe enhver religion, der vil trøste de lidende, men den religiøse overbevisning, som den enkelte kommer frem til, nærer man agtelse for. Heri lå den dobbelthet, der kom til at præge socialistisk kirkepolitik i adskillige årtier, og som kan spores helt tilbage til Sommers og Hertz' små menighedsprogrammer. Statskirken skulle bekæmpes, men den private religion have lov at leve; en religion samordnet med staten kunne nemlig ikke være sand [63]. Det er mærkeligt, at et politisk parti, som overalt kræver, at staten får førsteret til at bestemme, ser fuldstændig liberalt på det åndelige liv. Disse tanker er da heller ikke hentet i paroler fra Karl Marx; man kendte ikke megen socialistisk teori i halvfjerdserne; den af teoretikerne, man så op til, var Lasalles og hans tanker om produktionsforeninger [64].

Selvom Hertz' politiske virksomhed blev indskrænket efter førernes flugt, var han altså på ingen måde arbejdsløs [65]. Han var et ivrigt og virksomt medlem af den førnævnte fritænkerforening; denne forening fik dog aldrig bred tilslutning blandt

[62] N. Johansen: Et offentligt brev til Hr. L. Pio om Socialisme og Religion, 1877, 11, 27.

[63] Sommers skrifter er alle imod »statskirken«, se: Øre-Sund 1858, 23/6–6/11. En bedrøvelig Ihukommelse af Provst Paulis jordefærd, 17/7, 1865. Følgen af Pastor V. Bierkedals Afskedigelse, 1865. Hvem har Ret Søren Kierkegaard eller Præsten? 1869, 7. Samtaler i Præstens Hus, 1860. Socialisten, 1871, nr. 19. Berlingske Tidende, 1871, 23/11. Hertz' udtalelser imod »statskirken«: Brevbærer, 1858, nr. 7; 1859, nr. 4, 5, 7. Social-Demokraten, 1877, 20/12; 1878, 4/1, 10/1; Socialisten, 1873, 17/9. – M. A. Sommers udtalelser for ret til privat religionsudøvelse se: Følgerne af Pastor V. Bierkedals Afskedigelse, 1865. Tugteriset, 1866. Socialisten, 1871, nr. 20. Berlingske Tidende, 1871, 30/10, 23/11. Om Hertz' udtalelser for privat religionsudøvelse og kamp imod »statskirken«: Brevbærer, 1859, nr. 4 og 5; Øre-Sund, 1859, nr. 8 og 40; Socialisten, 1871, 9/12. – Adskillelse mellem stat og kirke, ret til privat religionsudøvelse er med i socialisternes program fra 1871 og kodificeres i alle øvrige programmer.

[64] H. Bruun: a.s. I, 1938, 547.

[65] Fyens Stifttidende, 1877, 7/4, 10/4. Aarhus Amtstidende, 1877, 5/4, 6/4. Folkets Avis, 1877, 24/3, 7/4, 12/4.

den københavnske arbejderbefolkning. N. Johansen angreb den i sit åbne brev til Pio for at bruge religiøse slagord til politisk agitation, og det var ikke overdrevet[66]; det virkede tilsyneladende heller ikke dårligt på arbejderne, de blev revet med af begejstrede ord, men den antireligiøse kampagne havde ikke samme virkning, og masseudmeldelse af folkekirken blev der aldrig tale om.

Fritænkerbevægelsen gik ikke stille med dørene i firserne; den agiterede for fri kærlighed, borgerlig vielse og ligbrænding, alt det som var en rød klud for borgerskabet. Og det tør nok antydes, at Hertz var med; ikke blot havde han lavet foreningens love, men han blev også en slags rejseagitator for den[67]. Han forsøgte dog, inden den virksomhed kom igang, at få socialdemokratiets velsignelse til en ny agitationsrejse i Jylland, men nu blev der sagt nej; socialdemokratiets ledere ville have Hertz til at rejse rundt på Fyn og Sjælland, hvor der var mere behov for agitation. Hertz havde imidlertid netop besøgt Sjællands småbyer, og modtagelsen havde ikke været så tilfredsstillende som i Jylland; desuden var Hertz klar over, at der var kredse i Jylland, som ville modtage hans nye kælebarn venligt, medens mulighederne for noget sådant var ringe på Sjælland. Da tilladelsen til at rejse på socialdemokratiets vegne blev nægtet, erklærede Hertz, at han ville rejse for egen regning. Turen blev en kombineret agitationsrejse for de to foreninger, han støttede. Først gjorde han ophold hos sin gamle kreds i Aarhus; mødet her formede sig som agitation for fritænkerbevægelsen. Emnet var: »Den frie Tanke paa det religiøse Omraade»; der var ca. 300 til stede. Hertz gennemgik forskellige steder i bibelen, og kritiserede dogmer som jomfrufødsel, opstandelse og himmelfart. Ethvert menneske var i grunden en fritænker, for tanken var altid fri, ingen kunne kontrollere den, og fritænker var just den, der tænkte frit om de kristne dogmer og var uafhængig af det overnaturlige; derpå søgte han at give dogmet om treenighed et grundskud, og

[66] N. Johansen: Et offentligt Brev til Hr. L. Pio, 8.

[67] Vedrørende fri kærlighed, se: Den frie Tanke, 1878, nr. 1. Borgerlig vielse: a.s. 1879, nr. 5; 1881, nr. 8. Ligbrænding: a.s. 1878, nr. 3. – Der er næppe tvivl om, at man i Den frie Tanke, 1878, nr. 1, kan læse sig til, hvordan Hertz m.fl. har ændret stilling til religion. Tidligere var han fritænker med rod i Kierkegaards kirkekamp, men nu hedder det, at Kierkegaard blot er en station på vejen til ateisme.

tilsidst fik læren om det evige liv sin del af kritikken. Hertz advarede dog folk mod overilede beslutninger om tilslutning til foreningen. Man kunne ikke sådan uden videre blive fritænker, men måtte først gennemtænke sagen, ellers kunne man ikke klare de angreb, man mødte, og man ville også være bange for døden. Enkelte søgte at gendrive ham, men deres indlæg var for naive, ingen af de tilstedeværende havde tænkt så meget over sagen som Hertz, så den diskussion, der opstod, drejede sig ikke om kristendom, men om overtro; ud fra tro på spøgelse og varsler ville man slutte sig til Guds eksistens. Der blev indskrevet 30–40 mennesker, bl.a. to gamle kendinge, skærslipper Johansen og murer Thomsen. Et par dage efter holdt Hertz socialpolitisk foredrag i Skanderborg, og tog herefter til Horsens, hvor han var velkendt og vidste fra tidligere besøg, at der var adskillige religiøse socialister; han holdt sig klogeligt til det rent politiske og søgte desuden at mildne det chock, socialisterne her havde fået ved førernes flugtagtige rejse til USA; han søgte endvidere at opildne de få, der endnu flokkedes om den røde fane. I juleugen var han i Fredericia, hvor socialisterne blev ledet af en mand, der ikke interesserede sig for religion, så her var det fritænkerbevægelsen, der kom frem i Hertz' foredrag. Til sidst vendte han tilbage til Aarhus og holdt møde for den nyoprettede afdeling af fritænkerforeningen. Der var ca. 500 til stede, og nu forsøgte adskillige at gendrive Hertz' påstande. En høker Holst sagde, at Jesus godt kunne være søn af den Helligånd, »idet en Aand udmærket kunde betjene sig af Midler ufattelige for os«. Den kristne religion var desuden en udmærket trøst for fattige; når de her på jorden blev berøvet udbyttet af deres arbejde, kunne de trøste sig med retfærdigheden hinsides.

Holst angreb også fritænkerne for at styrke amoralske mennesker, for uden en Gud kunne man tillade sig at røve og plyndre; den kristne religion var nødvendig for at holde samfundets gavtyve fra at stjæle. Hertz imødegik ham; det samme gjorde murer Thomsen, der dog fastholdt, at der var en Gud. Politiet havde forbudt Hertz at modtage penge til fritænkerbevægelsen. Henimod mødets slutning opstod der uro i salen; det var ofte tilfældet ved fritænkerforeningens møder. Men det lykkedes dog at få indtegnet flere medlemmer i foreningen, inden politiet hentede Hertz m.fl. til afhøring; der blev også en del uro i byen, men snart

var alt roligt igen, og Hertz vendte dagen efter tilbage til København[68].

Københavns præster blev urolige over fritænkerbevægelsen blandt de laveste sociale klasser, og i firserne mødte ikke så få af dem frem og tog debatten op, men det opgav de hurtigt, fordi debatten næsten altid lå på et meget naivt plan[69]. Pastor C. V. V. Møller foreslog i Københavns konvent, at præsterne skulle møde frem for at »genne for Ulven«, men professor Fr. Nielsen sagde nej, for så ville fritænkerne være nødt til en bedre argumentation end det væv, de som regel kom med[70]. Foreningen greb aldrig stærkt om sig; tallet på dem, der meldte sig ud af folkekirken, og som grund angav at være uden positiv religion, steg kun langsomt og stod på ingen måde i forhold til befolkningstilvæksten og den voksende kirkelighed i København i disse år. 1870 angav 63 personer at være uden religion, 1880 var tallet steget til 1063, men heraf var 480 fra provinsen[71].

Netop i de år, da Hertz var virksom i fritænkerforeningen, begyndte det socialistiske arbejde i Jylland at smuldre; afdeling efter afdeling blev nedlagt. Århus forsøgte at rive sig løs fra København, og Hertz blev sendt til sine gamle fæller for at mægle, men afdelingen stod ikke til at redde; den sygnede hen og blev først genoprettet i firserne af Harald Jensen[72]. Mange forhold virkede som en hindring for socialismens vækst; således førernes flugt, konjunkturedslag, vundne lønforbedringer gik tabt, og desuden gik der nogen tid, inden der kom en ny, fast ledelse i såvel partiorganisation som dagspresse; socialdemokratiet, der i 1871 havde haft en så eksplosiv start, blev nu reduceret til et hovedstadsfænomen; dog lykkedes det ved sejr og ihærdig agitation at vinde ny styrke, og i halvfemserne rykkede partiet påny ud i provinsen.

Social-Demokratens redaktør Saxo W. Wiegell fik 1877 ad-

[68] Social-Demokraten, 1877, 19/12, 20/12. For Hertz og flere andre var fritænkerforeningen og socialismen én sag; senere revnede dette samarbejde.

[69] Den frie Tanke, 1882, nr. 28, 1883, nr. 2.

[70] N. M. Plum: Københavns Præstekonvent 1843–1943, 1943, 166. C. V. V. Møller, kapellan ved Paulskirken 1874, sognepræst sammesteds 1881–91. Møller deltog i en debat i fritænkerforeningen 1882, Den frie Tanke, 1882, 2/4. – N. M. Plum: a.s. 166. – Professor Fr. Nielsen, biskop i Ålborg 1900, i Århus 1905.

[71] Stefansforeningens Tidende, 1884, nr. 7.

[72] H. Bruun: a.s. 362 ff. A. Sneum: Socialdemokratiet i Jylland, 1921.

skillige domme for injurierende artikler og flygtede derfor til USA. Sproglærer Bjørnstrup overtog nu ledelsen, men var ikke nogen særlig energisk bladmand[73]. Som ansvarshavende redaktør meldte Hertz sig 1878, og han blev antaget. Nu gav posten som »stråmand« for redaktøren ikke megen indflydelse, men på grund af Bjørnstrups lidet aktive rolle fik Hertz mere indflydelse, end man skulle have ventet, i hvert fald holdt fritænkerforeningens hårde linje mod de kristne dogmer og mod bibelen sit indtog i avisens lederartikler og på møder. Genstand for kritik var både den støtte, mange præster gav militæret og de krav, der af og til rejstes om lønforbedringer for præster. Bibelen blev angrebet som en løgnagtig bog, og man påstod, at den medvirkede til folkefordummelse. Kirkens dogmer måtte stå for skud, således treenighedslæren, tonaturlæren, jomfrufødselen, men også selve forsoningslæren og frelsesforståelsen blev angrebet[74]. Et forstærket krav om socialistisk kirkepolitik rejste sig i bladet. Man ville have kirke og stat skilt og skolerne gjort konfessionsløse; desuden ønskede man ægteskabet indstiftet ved obligatorisk borgerlig vielse[75]. Også en ivrig agitation for fritænkerbevægelsens søndagsskole var at finde i avisen[76]. Hertz blev påny hofpoet i bladet og deltog med talrige digte i agitationen[77]. Denne hårde linie blev dog kun af kort varighed, for da Brix blev løsladt, meldte han sig for at gøre sit formentlige krav gældende over for såvel Social-Demokraten som humoristbladet *Ravnen*; han hævdede, at en trediedel af avisen og hele *Ravnen* tilhørte ham[78]. Fritænkerbevægelsen fulgte Brix, der grundlagde en radikal socialistavis (*Herolden*), som skulle tage de gamle toner, der havde gjaldet med så stor popularitet i Pios tid[79]. Avis- og bladsagen kom for retten, og Hertz måtte møde som modstander af sine gamle kampfæller, da han jo var ansvarshavende for *Social-Demokraten*. Inden sagen var afsluttet, døde Brix, totalt ned-

[73] *Social-Demokraten*, 1877, 13/10; 1879, 20/9. R. Wiinblad: Redaktør E. Wiinblad. Træk af hans Liv, 1929. 45 ff.

[74] *Social-Demokraten*, 1879, 15/10, 5/11, 19/11, 5/12; 1880, 7/1, 28/2, 6/3, 29/4, 1/5, 2/5, 8/5, 12/5, 13/5, 2/6.

[75] sst. 1880, 3/2, 6/2, 7/2, 3/4, 7/4.

[76] sst. 1879, 23/11; 1880, 11/4.

[77] sst. 1879, 25/12; 1880, 10/1, 28/1, 13/6, 31/12, m.fl.

[78] sst. 1881, 14/1, 1/3.

[79] Således de ledende mænd, f.eks. W. Fleron og A. Winther, m.fl.

brudt efter sit lange fængselsophold [80]. Den ydre årsag til bruddet med fritænkerbevægelsen var ringe: Socialisterne havde berammet et møde angående vinterens arbejdsløshed, men den pågældende aften havde fritænkerne lånt salen i Rømersgade til en diskussion om »Naturkræfterne i Strid med Theologien«; socialisterne ønskede at få salen til deres møde, men det nægtede fritænkerforeningens bestyrelse. Bjørnstrup skrev harmdirrende, at det var mærkeligt, at disse mænd i fritænkerforeningen ikke kunne se, at arbejdsløsheden var vigtigere end deres teologi; nok ville socialisterne støtte den frie tanke, men fritænkerforeningen måtte ind på et andet spor. Baggrunden for denne udladning var den irriterende opposition fra heroldisterne. Fra nu af gled avisen tilbage til sit tidligere stade: sporadisk kritik af kirken og især af præsterne, af og til dog med et stænk af angreb på selve kristendommen [81]. Kort efter overtog E. Wiinblad posten som redaktør, og avisens linie gik mere i retning af det socialpolitiske end det ideologiske; Hertz' indflydelse gled atter i baggrunden; han måtte nøjes med små journalistiske job og så forøvrigt være stråmand, når den egentlige leder af bladet skrev artikler, der ikke kunne stå for presseloven; og Hertz tog adskillige gange stødet af over for domstolen, sad såvel bøder som hæftestraf af. For at klare de lange ophold på smalkost i cellen havde han pølser indsyet i foret på sin jakke og en flad flaske akvavit gemt på sig. Han modtog som løn for dette arbejde 10 kr. om ugen, og 15 kr., når han sad i fængsel [82].

1883 holdt Højre det såkaldte »Hillerødmøde«. Under mødet opstod tumulter, og Hertz hørte en af deltagerne, en højremand, true en arbejder. Dette meldte han til politiet; senere kom der endnu et vidne, som påstod og aflagde ed på, at manden også havde løftet sin stok mod arbejderen. Det sidste viste sig at være usandt, men det nu arresterede vidne påstod, at Hertz havde overtalt ham til mened. Hertz blev arresteret og totalt isoleret fra omverdenen. Han måtte igennem mange forhør og lange ophold i skabene, de små bokse, hvor fangerne ventede på at

[80] sst. 1881, 16/2, 2/6, 4/6.

[81] Social-Demokraten, 1881, 26/1, 5/2, 6/5.

[82] S. E. Jensen og F. Borgbjerg: Socialdemokratiets Aarhundrede, 1904, 336. – Sv. Thorsen: Den danske Dagspresse I, 1947, 55. – Social-Demokraten, 1884, 15/1; 1925, 26/7.

komme til afhøring[83]. Det blev ikke bevist, at Hertz havde været vidende om meneden, men hele sagen nedbrød ham fysisk og psykisk. I cellen havde han kun bibelen at læse i; under læsningen blev han opmærksom på to skriftsteder: Romerbrevet 8,31-39 og 11,33-36; han kunne ikke komme bort fra disse ord; de kom til at bevirke en ændring i hans tilværelse, og i det næste par år førte det religiøse ham helt bort fra politik tilbage til en livsforståelse i pagt med den holdning, han havde haft i sin ungdom[84]. 1886 flygtede Hertz til Sverige, fordi nye domme truede ham. Da han atter vendte hjem, var omvendelsen en kendsgerning[85].

Hertz kom nu ind i en helt anden kreds, der samledes om grosserer og fabrikant A. C. Nissen, som 1886 havde meldt sig til tjeneste hos Indre Mission, efter at han var blevet uenig med Luthersk Missionsforening, der mente, at han gik for vidt med sit helliggørelsesarbejde[86]. A. C. Nissen var meget velhavende og kunne derfor begynde at udgive det religiøse ugeblad, Evangelisk Familie-Ven, for egen regning. Hvordan Hertz kom i forbindelse med Nissen, vides ikke, men han fik tildelt posten som redaktør for det nye blad[87]. Vilhelm Beck anbefalede bladet, og indremissionærerne havde lov at kolportere det[88]. Nissens hensigt var vel at skabe et organ med religiøs tendens blandt de bredere lag i bybefolkningen; desuden ville han lønne nogle indremissionærer af det eventuelle overskud[89]. I bladets første nummer skriver Hertz, at han egentlig aldrig har ophørt med at længes efter en Gud, og at han nu to år efter omvendelsesoplevelsen i fængselet har sagt verden farvel og indset, at Guds frelsesplan ikke alene kan skabe os forbedringer i dette liv, men også for

[83] S. E. Jensen og F. Borgbjerg, a. s. 336. – Aarhus Amtstidende, 1884, 19/1. Social-Demokraten, 1884, 6/1, 20/2, 22/2, 23/4, 24/4; 1883, 1/9, 30/12.

[84] Ifølge Hertz' erindringer i Evangelisk Familie-Ven er omvendelsen foranlediget ved disse steder i Romerbrevet. Ifølge I. I. Ipsen (En Utopists Historie, 78) skulle skriftstederne derimod være fra nogle af de mest dunkle steder i Johannes Aabenbaring. Hertz' erindringer bør her foretrækkes.

[85] Aarhus Amtstidende, 1884, 5/2, 21/12. – Evangelisk Familie-Ven, 1887, nr. 1.

[86] Indre Missions Tidende, 1887, 3/4.

[87] P. Helweg-Larsen: H. O. Lange. En Mindebog, 1955, 178.

[88] Indre Missions Tidende, 1887, 3/4. V. Beck gav grønt lys for kolportering. Se videre Evangelisk Familie-Ven, 1887, nr. 1.

[89] sst. 1887, nr. 1.

det kommende[90]. Bladet indeholdt adskillige små skildringer fra hverdagslivet, fortalt med opbyggeligt sigte, og en del religiøse sange; Hertz var selv en flittig leverandør af de sidste[91]. I øvrigt er der ikke navn under de enkelte stykker, og det er umuligt med sikkerhed at afgøre, hvad Hertz selv har skrevet. Ofte forsøgte man at udvide abonnenttallet ved at avertere i Indre Missions Tidende, hvis holdere havde ret til gratis prøvenumre af bladet. Dog havde man efter første kvartal ikke nået mere end 1200 abonnenter, måske ikke så ringe, men dog på ingen måde nok til at bladet kunne give overskud; det kunne lige akkurat bære sig selv[92]. 1888 byggede Nissen for egen regning et missionshotel i Løngangsstræde i København, og her samledes en kreds af vakte, som ikke sluttede op om Københavns Indre Mission, men knyttede til ved »Landmissionen«[93]. Adskillige gange anvendte Vilh. Beck for øvrigt denne gruppe til pression over for Københavns Indre Mission og fremhævede, at den ikke var den eneste mission, der kunne trives i byen[94].

På missionshotellet anvendtes den engelske form for eftermøder, hvor man efter det almindelige vækkelsesmøde tog de enkelte afsides til personlig samtale. Mange fandt vej hertil, for her var et fællesskab, som ikke kendtes ved bymissionens store offentlige møder[95]. Kbhvn.s Indre Mission blev i det store og hele ledet af byens præster, der var af højkirkelig observans, og de mange forskellige afdelinger i missionen blev ledet af det bedre stillede borgerskab, selvom staben af bymissionærer, der i reglen var rekrutteret fra arbejdernes eget lag, voksede støt i halvfemserne[96]. Den senere chef for Det kongelige Bibliotek, en af pionererne i kirkefondet, H. O. Lange, roste Nissens arbejde

[90] sst.

[91] sst. 1887, nr. 4 – 6 – 9 – 14 – 17 – 18; 1888, nr. 6 – 7 – 10 – 12 – 18 – 21 – 24 m.fl. Der er påske-, pinse- og julesalmer, hyldestdigte til enkeltpersoner, vækkelses-sange etc.

[92] Indre Missions Tidende, 1888, 19/2. – Evangelisk Familie-Ven, 1887, nr. 15.

[93] Indre Missions Tidende, 1888, 26/2; 1896, 19/4. Evangelisk Familie-Vens kontor var i Løngangsstrædes Missionshotel. P. Helweg-Larsen: a.s. 180, 201. Indre Missions Tidende, 1894, 6/5.

[94] sst. 1894, 12/8, 20/8.

[95] A. Fibiger: J. Friis Hansen, 1920, 57 f. – P. Helweg-Larsen: a.s. 180.

[96] Indre Missions Tidende, 1893, tillæg til nr. 33 og nr. 10. – Fra Bethesda: Københavns Indre Missions årsberetninger 1885–97, f.eks. 1892, nr. 10; 1893, nr. 10, 13; 1894, nr. 10.

og kom en kort tid med stor glæde til Nissens møder, men han faldt hurtigt fra, fordi han ikke kunne tage det snævre partivæsen og den sladder, der var i det lille samfund[97]. Vækkelsestemperaturen ved Nissens møder steg hurtigt over det normale og fremkaldte en feberhed syndfrihedslære, som ved århundredskiftet kom til at ride Indre Mission som en mare.

At Hertz også havde tanker af den art kan ses af et par digte, hvor han bevæger sig temmelig nær fuldkommenhedslæren, der i øvrigt ikke var fremmed for ham; han havde været inde på noget lignende i 1858-60. Et enkelt vers af et par digte viser dette:

»Frelst ved Jesu Hjerte, / Frelst fra Sorg jeg er, / Fri fra al Synd og Smerte; / Synden ej kommer der. / Fri fra hver Torn som saarer, / Saa bliver alt saa trygt. / Frelst ved min Jesu Hjerte, / Frelst fra al Sorg, jeg er, / Fri fra al Nød og Smerte; / Synden ej kommer der«[98]. Og et andet vers fra 1888:

»Nu Farvel i Verdens Plager; / Syndens haarde Trældomsstand, / Slave-Slid paa Satans Ager, / Hjertets vilde Feberbrand. / Gud Helligaand af Naade / Nu i min Sjæl vil raade. / For Jesu dyre Blod«[99]. Hertz bevæger sig i disse vers på den knivskarpe æg, hvor omvendelsens nu bliver det afgørende skillepunkt mellem livet før omvendelsen og efter, så at synden næsten bliver totalt overvundet, medens tilgivelsen overhovedet ikke nævnes. Forståeligt er dette, set ud fra Hertz' eget liv og hans omvendelses-historie, men han var ikke noget isoleret tilfælde, sådanne tanker groede hastigt op i Løngangsstræde.

Fra juni 1891 var Nissen ikke mere udgiver af Evangelisk Familie-Ven, og Hertz stod nu sikkert ene med det økonomiske. Bladet var vel blevet hans levevej; måske har Nissen forladt det, fordi dets abonnenttal ikke var steget, så det kunne præstere det overskud, han ønskede for at kunne udsende indremissionærer[100]. Der skete ingen synderlig ændring i det stof, der havde præget bladet hidtil. Alligevel gik det langsomt, men sikkert ned ad bakke, og Hertz foreslog da 1893 at anvende det som vækkelsestraktat; han tilbød ukomplette årgange fra 1887-89 for 4 kr.[101].

[97] P. Helweg-Larsen: a.s., 190, 201, brev af 12/5, 1889.

[98] Evangelisk Familie-Ven, 1887, nr. 14.

[99] sst. 1888, nr. 6.

[100] sst. 1891, nr. 14.

[101] Evangelisk-Familie-Ven, 1893, nr. 9.

Der anvendtes i disse år et stadigt stigende antal traktater til gademission, men da Løngangsstræde havde en ilde klang hos folk indenfor Københavns Indre Mission, fik han intet ud af sit forslag[102].

Ved nytår 1895 bad Hertz om mange flere abonnenter og opfordrede eventuelle holdere af bladet til at indskyde den nødvendige kapital, så bladet kunne fortsætte; han tilbød sikring i fast ejendom[103]. 1895 standser bladet, men netop i de sidste numre findes en artikelserie om helliggørelse, som viser, at Hertz stadig kredser om syndfrihedslæren. I en fingeret samtale mellem hr. Lovkjær og hr. Frigjort rulles læren op. Hr. Lovkjær fortæller om sin kamp for ad lovens vej at nå til frelsesvished; hr. Frigjort svarer, at man kan være troende, ja, nidkær for helliggørelse og kødets dødelse, uden at have livet. Kristi død er frelsesvejen, og derefter kan man handle ud fra nåden. Ud fra den er det ikke blot muligt at afstå fra synd, men også at afsky synd, så syndesmerten og frygten forsvinder. Når man er inde under nåden, begynder man et nyt liv i barnlig tillid til Gud; det er helligt, og det må bøje alt ind under sig; dette er helliggørelse. Vi er døbt til at afdø fra synden, og selve den fordærvede natur svækkes og dødes. Troen kan ikke bestå sammen med en eneste synd; derfor må den nedslagne tro altid genoprettes, så den kan skænke kraft til det gode. Den retfærdighed, man får ved Kristus, skænker en anden natur; om end man stadig kan synde, er man i troen retfærdig[104].

Der er altså tale om et både-og, men alligevel med en stærk drejning mod syndfrihed, selv om Hertz ikke er så afgjort som i 1859. Syndfrihedslæren udvikledes videre i denne kreds halvfemserne igennem[105]. Det blev meddelt Vilhelm Beck, men han nægtede simpelthen at tro det, og den klageadresse, pastor Th.

[102] Fra Bethesda, 1892, 6/3. Flere tusinde traktater blev uddelt. Indre Missions Tidende, 1893, 26/2. Traktater anvendtes især af bymissionen. Således både Københavns Indre Mission og landmissionens arbejde på Frederiksberg, sst. 1887, 3/4.

[103] Evangelisk Familie-Ven, 1894, nr. 24.

[104] Artiklerne om helliggørelse findes i Evangelisk Familie-Ven, 1895 nr. 13-18; nr. 18 er bladets sidste. Forbilledet til den formelle opbygning af artiklerne findes sikkert i Bunyans Pilgrimsvandring.

[105] P. G. Lindhardt og J. Swane: To Højkirke mænd, 1958, 442. – A. Fibiger: a. s. 57 f.

Løgstrup havde samlet underskrifter til, tilintetgjorde han[106]. 1899 var sagen dog en kendsgerning, som ikke kunne skjules eller benægtes, og Beck skred da til at advare mod bevægelsen, især var hans advarsler rettet mod pastor A. J. H. Mygind og en amerikaner, L. Von, der havde foranstaltet lattermøder, under hvilke latterens længde skulle angive, hvem der var stærkest berørt af Helligånden[107].

Hertz fik således også betydning for Indre Mission, om end i negativ retning; syndfrihedslæren, som han uden tvivl var med til at styrke fra dens begyndelse, blev en plage som var med til at bremse den enorme vækst, Indre Mission havde haft.

Hvorlænge Hertz holdt til i Løngangsstræde vides ikke; ej heller hvor længe han var med i Indre Mission; Hertz døde 1925, 92 år gammel. Social-Demokraten mindedes den gamle stridsbroder i en kort nekrolog, der mest lagde vægt på hans virke som redaktør af Social-Demokraten; desværre – for netop dette var det mindst betydningsfulde af hans virke for socialismen[108]. Langt større indflydelse fik han gennem sin interesse for religion, både i positiv og negativ retning. Den påvirkning, han havde modtaget fra Kierkegaard, og som i første omgang førte til en privat af »Statskirken« uafhængig menighedsdannelse, blev den ene komponent i socialistisk kirkepolitik helt ind i det 20. århundrede, idet det klart og tydeligt blev udtalt, at skulle religiøs gudsdyrkelse være sand, måtte den ikke støttes af staten. Bag denne tanke ligger tydeligvis Kierkegaards angreb, der netop via lægprædikanter som Hertz blev bragt ind i det socialistiske parti, og her fik en social drejning, så man i skarpe vendinger kritiserede en kirke, der modtog støtte fra staten, og et præsteskab, man anså for korrumperet af en pengegriskhed, som kom tydeligt frem ved betaling for kirkelige handlinger, hvor sportelsystemet betød, at den, der kunne yde mest, fik mest. Der var således ikke lige ret for alle i Guds hus. Det er mærkeligt, at samtidig med at partiet fastholdt, at religion var en privatsag, angreb det kirken for ikke at være en sand kirke.

I 15 år var Hertz virksom i det socialistiske parti og gjorde sig

[106] Dansk Kirketidende 1897, 9/5. Kirkebladet, 1897, 1/5. Indre Missions Tidende, 1897, 17/6. Aarhus Amtstidende, 1899, 19/6. Fra Bethesda, 1897, 25/4.

[107] Indre Missions Tidende, 1897, 4/4.

[108] Social-Demokraten, 1925, 26/7.

gældende, snart meget, snart mindre, alt eftersom hans urolige stjerne steg og faldt; religiøs var han alle dage, ikke mindst i de perioder, hvor han vendte sig skarpest mod religion[109].

Den anden komponent i socialistisk kirkepolitik, mere skjult, men ikke mindre virkelig, er: Kamp mod al religion overhovedet. Religionen bringer mennesker ind i en sløvhedstilstand og får dem til at glemme deres kamp for jordisk retfærdighed. Socialdemokratiet var her påvirket af fritænkerbevægelsens urolige hoveder, som stadig påstod, at religion var imod ethvert fremskridt, mod al udvikling og i uoverensstemmelse med darwinismen etc. Denne kritik kom, som sagt, sjældent til orde i socialdemokratisk presse. Den kom kun skarpt frem i 1880-81, just da Hertz havde nogen indflydelse på avisen. Også på denne front var Hertz således en af de forreste i kampen.

På den tredje front: socialdemokratiets angreb på kirkens sociale hjælpearbejde, var Hertz derimod aldrig virksom; måske fordi han selv levede i små kår, hans løn som håndværker eller som redaktør var ikke stor. På et møde i Roskilde 1884 udtalte han, at som forholdene da var, kunne private syge- og hjælpekasser endnu ikke undværes, men i princippet måtte et sådant arbejde drives for statens regning[110].

Hertz' indflydelse på socialdemokratiet strakte sig ud over den tid, han stod som aktivt medlem. Partiets ledere fra 1876 og indtil århundredskiftet: Knudsen, Holm, Hørdum og Andersen havde alle været Hertz' medarbejdere, mens han var formand for Broderbaandet, og de slagord, som dannedes i disse år, blev benyttet helt ind i det 20. århundrede.

Man kan sige, at Hertz indirekte også fik betydning for dansk kirkelivs struktur; for jo hårdere kursen blev lagt mod kirken, jo mere indflydelse det socialistiske parti vandt i rigsdag og

[109] Hidtil har M. A. Sommer været ene om den tvivlsomme ære at have ført Kierkegaards angreb ind i socialdemokratiet; men Sommer var kun med i partiet i 16 uger; hans indflydelse blev kun kortvarig, og han var for stedse lagt på is, selvom han forsøgte et come back til socialisternes talerstole.

Der er ingen tvivl om, at Fr. A. Hertz' indflydelse var langt større end Sommers. Hertz var med i det socialistiske arbejde fra begyndelsen i 1871 til partiet blev konsolideret og fik sin første mand ind i rigsdagen 1884.

Vedrørende Sommers forhold til socialismen og hans virke som mellemed mellem den og Kierkegaards angreb, se: P. G. Lindhardt: Den danske kirkes historie VII, 1958, 58; og E. Larsen: Mogens Abraham Sommer, 203, note 47.

[110] Social-Demokraten, 1884, 27/7.

kommunalbestyrelser, jo mere det i halvfemserne indtog land-distrikterne, desto stærkere rustede de kirkelige partier sig, og desto bedre blev de organiseret. Det blev ikke blot de kirkelige partiers indbyrdes kamp og konkurrence, der omkring århundredskiftet fik dem til at bakke ind i faste båse; også den socialdemokratiske kamp mod kirken medvirkede hertil.